

Małgorzata Kalinowska
Uniwersytet Wrocławski

**MIĘDZY NARODEM A IDEĄ.
POLITYKA MNIEJSZOŚCIOWA WŁADZ ZSRR
W DZIEDZINIE KULTURY I LITERATURY
W LATACH DWUDZIESTYCH I TRZYDZIESTYCH
XX WIEKU**

**Between the Nation and the Idea.
Minority Policy of USSR in the Field of Culture and Literature
in Twenties and Thirties of the Twentieth Century**

ABSTRACT: The October “Revolution” and the events of 1917 permanently changed the European culture. After the Bolshevik Party coming to power, the new Soviet state created a few organizations which had a task to centralize the social and cultural life in state. One of the bases on which was built the ideological position of the USSR was self-determination of nations and proletarian equality regardless of ethnicity. The minority question start to be an basic element in the everyday political and cultural discourse. The authorities which knew how important is participation of minorities in shaping the new state and how important is literature part in the processes of public agitation, devoted much attention to the creation a literary life in accordance with the central ideology. During this period there was a significant development of minority literatures. The authors received the opportunity to publication in their national languages. Those changes fundamentally changed the face of the culture and literature of the Soviet Union, which since the revolution was presented primarily as a multinational. Analysis of minority policy of the Soviet Union in the cultural and literary context is a attempt to reconstruct a complete picture of literary life in the Soviet Union after the 1917 revolution.

KEYWORDS: USSR, minority literature, politics, ideology, communism, propaganda, the October Revolution, self-determination of nations, national minorities of the Soviet Union, Soviet literature, Soviet culture

Zagadnienie polityki mniejszościowej Związku Radzieckiego należy do zjawisk szeroko komentowanych i opracowywanych przez specjalistów z różnych dziedzin, między innymi historyków, politologów, czy socjologów. Kwestia ta jest jednak bardzo często pomijana w badaniach literaturoznawczych. Charakter badań nad historiami literatur jest przede wszystkim mononarodowy, a właściwie monojęzykowy. Naukowcy definiują dorobek literacki jednej kultury przez język, w którym tworzą artyści. Ta forma klasyfikacji jest oczywiście poprawna, chociażby ze względu na kwestię definicji pojęcia „naród”, którego podstawowymi wyróżnikami są zarówno kultura, terytorium, jak i język¹. Historia literatury w swoim podstawowym ujęciu dotyczy przede wszystkim jednego języka, jako jednorodnego kodu kulturowego, który odczytać potrafią przede wszystkim członkowie pewnej zbiorowości reprezentujący dany naród.

W przypadku historii ZSRR, a przede wszystkim ewolucji polityki kulturalnej i jej wpływu na praktyczną realizację w sferze życia literackiego kraju, sprawa wyglądała zgoła inaczej. Związek Radziecki, od pierwszych chwil swojego funkcjonowania, działał w oparciu o hasła internacjonalizmu i swobód narodowych. Realizacja tych wartości w różnych okresach funkcjonowania państwa była przeprowadzana na różnych zasadach i z różnym skutkiem. Jednocześnie propaganda wolności i niezależności mniejszości narodowych wywarła ogromny wpływ na rozwój kultury i literatury kraju. Władze ZSRR wyjątkowo skutecznie przeprowadziły proces uzależnienia literatury od struktur państwowych i wykształciły niebywałą na tle innych społeczeństw europejskich kulturę literackiej propagandy.

Jedną z przyczyn sukcesu bolszewików w podporządkowaniu sobie literatów była kwestia mniejszościowa i zagadnienie wolnych narodów. Polityka mniejszościowa, która po rewolucji wysunęła się na pierwszy plan w dyskursie nowej władzy zdominowała wiele innych problemów, w tym kwestię budowania nowej, radzieckiej kultury. Bolszewicy wykorzystywali swoje hasła polityczne we wszystkich dziedzinach działalności, również w tych z pozoru nie związanych z polityką. Literatura została więc bardzo szybko wciągnięta w orbitę nowej ideologii, w procesie angażowania kultury w dyskurs polityczny, pozostał tylko jeden krok do scentralizowania struktur literackich w kraju.

Zmiany w polityce mniejszościowej Związku Radzieckiego dały perspektywę rozwoju przedstawicielom grup narodowych, zamieszkujących terytorium nowopowstałego państwa. Szanse dotyczyły zarówno możliwości politycznych, administracyjnych, intelektualnych jak i kulturowych. Mniejszości uzyskały nagle prawo do swobodnego tworzenia własnej kultury wewnątrz struktur państwowych. Przedstawiciele grup narodowych otrzymali cały wachlarz możliwości. W zamian wymagano od nich jednak pełnego ideologicznego poparcia i lojalności politycz-

¹ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 2012, s. 15–27.

nej. W ten sposób władza uzyskała nową, aktywną i zaangażowaną ideologicznie grupę społeczną zainteresowaną tworzeniem własnej kultury narodowej pod opieką władzy. Przedstawiciele mniejszości, otrzymując możliwość pisania we własnym języku i udziału w rynku wydawniczym byli w stanie pójść na większe ideologiczne ustępstwa w stosunku do głównego cenzora, jakim była partia, niż rosyjskojęzyczne środowisko literackie, które przez zmiany wynikające z działań nowej władzy mogło jedynie stracić, a z pewnością nie miało gwarancji polepszenia swojej sytuacji.

Zmiany, jakie nastąpiły w życiu literackim ZSRR, były tak szybkie i radykalne przede wszystkim w skutek skoncentrowania uwagi polityki mniejszościowej na zagadnienia związane z literaturą i kulturą. W związku z tym to właśnie mniejszości narodowe i środowiska literackie, tworzące w innych językach niż rosyjski w znacznym stopniu przyczyniły się do ewolucji literatury Związku Radzieckiego.

Zanim jednak przyjrzymy się temu złożonemu zagadnieniu, jakim jest kwestia literatury Związku Radzieckiego², należy przybliżyć sam problem polityki mniejszościowej bolszewików w obszarze kultury i literatury radzieckiej. Rok 1917 stał się okresem przełomowym nie tylko dla historii Rosji, ale również całego świata. Wydarzenia związane z rewolucją październikową, przemiany polityczne, ekonomiczne i społeczne w Europie przekształciły istniejącą rzeczywistość. Upadek Imperium Rosyjskiego oraz przejęcie władzy przez bolszewików zmieniły sposób narracji dotyczącej rozumienia pojęcia narodu i mniejszości narodowych.

Sam fakt istnienia mniejszości narodowych na terytorium Rosji przed przewrotem bolszewickim był oczywisty. Imperium Rosyjskie stało się przestrzenią wielu kultur i narodów. Jak podkreśla Wojciech Zajączkowski, autor książki *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Rosja od zawsze borykała się z problemem mniejszości etnicznych³. Ze względu na wielkość państwa oraz wielowiekowe doświadczenie związane z kolonizacją kolejnych terenów w oparciu o podboje i stałe poszerzanie terytorium kraju, problem ów był zawsze aktualny. Mimo to, jak zauważa badacz, władza carska, prowadząca mononarodową politykę, pozostawała obojętna wobec sprawy mniejszości⁴. Wydarzenia związane z Wiosną Ludów uwiarydociły niezauważalne dotychczas problemy. Koniec XIX wieku i początek XX, obudził w całej Europie nastroje narodowyzwoleńcze. Na przełomie wieków

² Autorka celowo nie używa tu pojęcia „literatury radzieckiej” ze względu na bezpośrednie skojarzenia z konkretnym nurtem literackim. Pojęcie „literatury radzieckiej” posiada pewne tematyczne i stylistyczne nacechowanie kierujące czytelnika w kierunku konkretnych nurtów literackich bezpośrednio związanych z socrealizmem. Literatura Związku Radzieckiego nie wyklucza natomiast różnorodności nurtów, a zarazem odpowiednio oddaje wielokulturowy aspekt zagadnienia.

³ W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent. Szkic dziejów Eurazji*, Warszawa 2011 [wydanie elektroniczne: format mobi].

⁴ Ibidem.

kwestia praw mniejszości narodowych stała się więc jedną z kluczowych w dyskursie społecznym. Rosja jednak, mimo narastającego napięcia, zdawała się nie dostrzegać wzmożonych potrzeb ze strony przedstawicieli mniejszości, a temat ten w obliczu pozostałych problemów społecznych, takich jak narodziny ruchu robotniczego, czy sprawa chłopska, został przez władze carskie i elity imperium zbagatelizowany.⁵

Narodziny ruchu robotniczego początkowo nie były bezpośrednio związane z zagadnieniem mniejszości narodowych. Należy jednak mieć na uwadze, iż rodząca się siła polityczna socjaldemokracji, oparta na walce z dyskryminacją ze strony elit dość szybko włączyła do swoich kręgów dyskusję, dotyczącą wolności i praw narodów. Pierwsi socjaldemokraci unikali łączenia obu tych spraw⁶. Z czasem jednak kwestie narodowe zaczęły wnikać do dyskusji toczących się wokół tworzenia nowej siły politycznej. W okresie rewolucji w kręgach narodowych, sprawa swobód mniejszości stała się równie kluczowa, co zagadnienie klasy i równości społecznej⁷.

W przypadku Rosji zagadnienie to okazało się jednak być doniosłym dla pozyskania elektoratu, który oprócz zniesienia dyskryminacji klasowej oczekiwał uznania praw narodowych przez nową potencjalną władzę. Natomiast carat, dla stłumienia nastrojów rewolucyjnych, na początku drugiego dziesięciolecia XX wieku, nasilił politykę antynarodowościową⁸.

Deklaracja Praw Narodów Rosji⁹ podpisana przez Stalina i Lenina, i wydana 2 (15) listopada 1917 roku, czyli zaraz po przejściu władzy i zdobyciu Pałacu Zimowego, wyrażająca formowane już wcześniej idee dotyczące nowej etnopolityki¹⁰, była jednocześnie odpowiedzią na rzeczywiste problemy wewnątrz państwa oraz zabiegiem taktycznym, mającym na celu zdobycie elektoratu dla utrzymania władzy. Przyjęcie niecały rok później konstytucji Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Radzieckiej¹¹ podtrzymało prawa narodów określone w porewolucyjnej deklaracji.

Oba dokumenty podkreślają zarówno prawo do pewnej niezależności politycznej dla mniejszości narodowych jak i szereg przywilejów w dziedzinie kultury i rozwoju mniejszości.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ R.G. Suny, *The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford 1993, s. 79.

⁸ W. Zajączkowski, *Rosja i narody. Ósmy kontynent...*

⁹ *Декреты Советской власти.*, t. 1, Moskwa 1957, s. 39–41.

¹⁰ И. Сталин, *Марксизм и национальный вопрос*, Москва 1950.

¹¹ *Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принята V Всероссийским Съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года*, [w:] *Конституции и Конституционные Акты РСФСР (1918–1937)*, podred. А. Вышинского, Москва 1940, s. 22–31.

Trzeci i czwarty punkt deklaracji:

3. Отмена всех и всяких национальных и национально-религиозных привилегий и ограничений..
4. Свободное развитие национальных меньшинств и этнографических групп, населяющих территорию России¹²

oraz zapis konstytucji:

Республика, признавая равные права за гражданами независимо от их расовой и национальной принадлежности, объявляет противоречащим основным законам Республики установление или допущение каких-либо привилегий или преимуществ на этом основании, а равно какое бы то ни было угнетение национальных меньшинств или ограничение их равноправия¹³

stanowią nie tylko deklarację polityczną i zapowiadają zaprzestanie polityki opartej na dyskryminacji mniejszości w nowym państwie. Są jednocześnie zapewnieniem przywilejów politycznych oraz wsparcia dla rozwoju kultury i budowania tożsamości narodowej przedstawicieli mniejszości zamieszkujących RSFRR.

Kolejnym krokiem do przebudowy starej rzeczywistości, zerwania z polityką poprzednich władz oraz stworzenia nowych struktur państwowych stała się idea „коренизации” (zakorzenia) autorstwa Stalina. Przełomem w kreowaniu nowej polityki bolszewików wobec mniejszości były postanowienia X Zjazdu Komitetu Centralnego Partii, jaki odbył się w Moskwie w dniach 8–16 marca 1921 roku. Podczas Zjazdu kluczowym momentem w obradach stała się kwestia mniejszościowa. Jednym z postanowień było przyjęcie postulowanych przez Stalina zmian w polityce administracyjnej, językowej i kulturowej:

- a) развить и укрепить у себя советскую государственность в формах, соответствующих национальному облику этих народов;
- б) поставить у себя действующие на народном языке суд, администрацию, органы власти составленные из людей местных знающих и психологию местного населения;
- в) развить у себя прессу, школу, театр, клубное дело и вообще культурно-просветительное дело на родном языке»¹⁴.

¹² Декреты Советской власти., т. 1, Москва 1957, s. 39–41.

¹³ Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, s. 22–31.

¹⁴ Тезисы тов. Сталина по докладу об очередных задачах партии в национальном вопросе, утверждение ЦК партии, [w:] Протоколы X съезда РКП(б), Москва 1933, s. 639.

Realizacja tego projektu znacząco wpłynęła na sytuację mniejszości narodowych zamieszkujących republikę. Na początku lat dwudziestych rozpoczęto prace mające na celu wprowadzenie zmian do lokalnych organów urzędowych. „Korenizacja” w swoich założeniach służyła zaangażowaniu przedstawicieli mniejszości narodowych w tworzenie struktur administracyjnych. Ponadto zakładała szeroko zakrojoną politykę językową i kulturalną. Ze względu na niewystarczający poziom znajomości języka rosyjskiego wśród przedstawicieli mniejszości narodowych zamieszkujących dalsze regiony kraju, prawo do samostanowienia narodów mogło doprowadzić do izolacji kulturowej oraz stanowiło realne niebezpieczeństwo odsunięcia się grup etnicznych od organów centralnych. W związku z tym nowa władza postanowiła zaangażować całe społeczeństwo w struktury administracyjne i dać szansę udziału w polityce i administracji przedstawicielom mniejszości narodowych, korzystającym z własnych języków i propagującym swoją kulturę.

Uwaga Stalina dotycząca rozwoju prasy, szkolnictwa oraz ośrodków i organów kultury stanowiła propagandowe podłoże mające wzmocnić relacje między władzą, a przedstawicielami mniejszości. Administracja publiczna używająca języków narodowych nie wystarczała. Partia musiała dotrzeć do społeczeństwa przez szkolnictwo i kulturę. Kluczem do osiągnięcia celu był więc język, w którym od teraz mniejszości miały prawo nie tylko się porozumiewać, ale również uprawiać politykę, uczyć się, a co ważne, tworzyć kulturę i literaturę, która, lojalna wobec władzy, pomoże stworzyć nowe radzieckie społeczeństwo.

Nacisk na kształtowanie kultury, literatury i prasy mniejszościowej, czyli zaangażowanie jak największej części społeczeństwa w politykę nowej władzy, poza kwestią ideologiczną, stał się kluczowym zabiegiem politycznym dążącym do zjednoczenia i zaangażowania kolejnych grup społecznych w funkcjonowanie nowego państwa. Tym sposobem bolszewicy próbowali wpłynąć na rozstrzygnięcie wojny domowej i ostateczne przejście władzy, a w szerokiej perspektywie, dzięki narzędziom agitacji, ukształtować w pełni zideologizowane społeczeństwo.

Korenizacja w kontekście wojny domowej miała dwojakie znaczenie. Jako polityczny zabieg powinna była dyskredytować Białych, którzy w swoim programie pozostawali lojalni wizji mononarodowego imperium¹⁵. Jak twierdzi Zajączkowski, zwolennicy starego ustroju nie docenili politycznej siły mniejszości etnicznych na terytorium byłego Imperium Rosyjskiego, których przychylność mogłyby diametralnie odmienić losy wojny¹⁶. Z drugiej jednak strony, działania bolszewików miały na celu przywiązać tereny zamieszkiwane w większości przez przedstawicieli mniejszości narodowych do struktur państwowych i nie dopuścić do rozpadu byłego imperium na wiele niezależnych politycznie i ideologicznie państw, które

¹⁵ W. Zajączkowski, *Rosja i narody...* [wydanie elektroniczne: format mobi].

¹⁶ Ibidem.

na podstawie prawa do samostanowienia narodów mogłyby odciąć się od centrum kierowanego przez bolszewików¹⁷.

Nacisk na rozwój kultur narodowych był projektem długofalowym. Prasa i literatura powinny przyciągnąć intelektualne elity mniejszościowe i przekonać je o szerokich możliwościach jakie daje poparcie dla bolszewików. Środki masowego przekazu oraz literatura, teatr i kino miały również trafić do zwykłego, często prostego odbiorcy, który nie mówił po rosyjsku i któremu daleko było do politycznej rzeczywistości centrum ZSRR. Lenin w tekstach dotyczących kultury narodowej wyraźnie sformułował jej krytykę, twierdząc iż kultura proletariatu powinna być internacjonalna, nie narodowa¹⁸, podkreślał jednocześnie, znaczenie i konieczność funkcjonowania mniejszości narodowych w ramach własnych języków, bez przymusu jednego wspólnego języka urzędowego¹⁹.

Oba wnioski lidera bolszewików obrazują stosunek polityki do problemu kultury mniejszościowej w porewolucyjnej Rosji. Bolszewikom po rewolucji zależało na utrzymaniu poparcia mniejszości, umożliwieniu społeczeństwu określania własnej narodowej tożsamości, jednak to ideologia komunizmu była kluczowym i podstawowym elementem formowania linii polityki kulturalnej. Bolszewicy poprzez języki narodowe udostępniali mniejszościom jedynie własne medium i narzędzie agitacji w językach znanych wszystkim społecznościom. Docelowo literatura miała utracić kulturowy związek z narodem, stając się internacjonalną literaturą proletariatu²⁰. Stworzenie własnej literatury radzieckiej było naturalną koniecznością na drodze ewolucji społeczeństwa komunistycznego.

Zgodnie z treścią postanowienia Politbiuro KC RPK(b) z 1925 roku „O polityce partii w dziedzinie literatury pięknej”²¹, możemy przyjąć, iż rewolucja formująca społeczeństwo komunistyczne następuje w kilku etapach:

Rewolucja → przemiany polityczne, gospodarcze, → przemiany w dziedzinie
 ekonomiczne i społeczne kulturalny i sztuki

Kolejne etapy wynikają z siebie nawzajem. Naturalną koniecznością w tworzeniu idealnego społeczeństwa komunistycznego jest rewolucja społeczna i polityczna mająca na celu odebrać władzę dotychczasowym elitom i klasom rządzącym,

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ В. Ленин, *Рост шовинизма и вопрос о национальной культуре* [w:] idem, *Ленин о культуре и искусстве*, Moskwa 1938, s. 200–208.

¹⁹ Ibidem, s. 199.

²⁰ Ibidem, s. 209.

²¹ *Постановление Политбюро ЦК РКП(б) «О политике партии в области художественной литературы» 18 июня 1925 г.*, [w:] *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг.*, сост. А. Артизов, О. Наумов, Moskwa 1999, s. 53–57.

później przemiany ekonomiczne i gospodarcze, które początkowo powinny dać dotychczas uciskanim klasom możliwość rozwoju oraz docelowo stworzyć społeczeństwo oparte na wspólnocie środków i dóbr, a na końcu przemiany kulturalne, które w pełni ukształtują społeczeństwo komunistyczne.

W założeniach partii, rozwój kultury, a przede wszystkim literatury proletariackiej, następuje pod wpływem przemian ekonomicznych i socjologicznych. Według ideologów, społeczeństwo komunistyczne nie będzie w stanie się uformować, jeśli jego kształtowaniu nie będzie towarzyszyć literatura²².

Pierwszy punkt postanowienia określa:

Подъем материального благосостояния масс за последнее время, в связи с переворотом в умах, произведенным революцией, усилением массовой активности, гигантским расширением кругозора итд., создает громадный рост культурных запросов и потребностей, которая составляет предпосылку дальнейшего движения к коммунистическому обществу²³.

Zgodnie z powyższym, literatura stanowiła nieodzowny element polityki nowej władzy. Bez odpowiednio zaplanowanej polityki kulturalnej kraju nie można było liczyć na pełną transformację w społeczeństwo komunistyczne.

Przewrót bolszewicki faktycznie wywarł ogromny wpływ na życie literackie Rosji początku XX wieku. Pierwsze grupy literackie zaangażowane w ideologię bolszewików zaczęły formować się zaraz po przejęciu Pałacu Zimowego. Proletariackie organizacje literackie powstawały w zgodzie z linią partii i oczekiwaniami głównych ideologów, a co za tym idzie, funkcjonowały w porozumieniu z władzą i mogły liczyć na wsparcie finansowe oraz możliwość druku²⁴.

Organizacje literackie uformowane od razu po rewolucji związane były bezpośrednio z literaturą rosyjskojęzyczną. Należy jednak podkreślić, iż bardzo szybko w ich strukturach zaczęły tworzyć się grupy narodowe. Proletkult, powstały w 1917 roku, zrzeszał nie tylko pisarzy rosyjskich²⁵. Grupy narodowe, z reguły nieliczne, brały czynny udział w zjazdach pisarzy proletariackich. Autorzy mniejszościowi zabierali głos w dyskusjach dotyczących poglądów literackich, zgłaszali propozycje zmian oraz przedstawiali sprawozdania z działalności twórczej.

²² *Постановление Политбюро ЦК РКП(б) «О политике...», s. 53.*

²³ *Ibidem*, s. 53.

²⁴ *Постановление Политбюро ЦК РКП(б) «О продовольственном снабжении писателей» 16 августа 1919 г. [w:] Власть и..., s. 13.*

²⁵ *И. Лапина, Организация петроградского пролеткульта, структура, материальная база, финансирование. 1917–1918, [w:] «Общество – Среда – Развитие» 2011, № 3, <http://www.terrahumana.ru/index.html?/inf.htm> (18.11.2015).*

Poza Proletkultem, którego działalność dość szybko została zakończona, w Związku Radzieckim, aż do utworzenia Związku Pisarzy Radzieckich w 1932 roku, funkcjonowało wiele organizacji literackich zrzeszających przedstawicieli mniejszości narodowych. Jako przykład może posłużyć Moskiewskie Kółko Żydowskich Pisarzy i Artystów powołane do życia w 1918 roku i funkcjonujące do 1924 roku. Organizacja powstała w celu wzajemnej pomocy i wsparcia zarówno artystycznego, jak i finansowego moskiewskich żydowskich pisarzy i artystów²⁶. Spotkania kółka odbywały się w mieszkaniu Daniła Czarnego. Działania organizacji przyniosły kilka sukcesów zarówno na gruncie literackim jak i artystycznym. Pisarzom należącym do grupy udało się podjąć współpracę z dwoma żydowskimi wydawnictwami, rozwinąć projekt literatury dziecięcej, czy rozpocząć prace nad popularyzacją literatury rosyjskiej w języku jidysz. Na gruncie sztuki żydowskiej natomiast, Moskiewskie Kółko dzięki swoim działaniom zorganizowało w 1919 roku w stolicy wystawę malarstwa i rzeźby żydowskiej²⁷.

Kolejną organizacją zrzeszającą pisarzy proletariackich był WAPP (Всероссийская ассоциация пролетарских писателей) na czele, którego stał RAPP (Российская организация пролетарских писателей) pełniący funkcję głównej organizacji. Pod egidą WAPP funkcjonowały liczne pomniejsze narodowe Stowarzyszenia Pisarzy Proletariackich oraz należące do nich sekcje. Za przykład posłużyć może Białoruskie Stowarzyszenie Pisarzy Proletariackich (BelAPP) funkcjonujące od listopada 1928²⁸, które działało jako osobna organizacja wchodząca w skład WAPP. Natomiast w strukturach BelAPP, będącego osobną jednostką działającą jako główna organizacja literacka Białoruskiej SRR, funkcjonowały podlegające jej sekcje: rosyjska, polska, litewska i żydowska²⁹.

Wszystkie tego rodzaju grupy były bardzo często jedynie sztucznymi tworam i administracyjnymi, powoływanymi przez mniejszościowe środowiskaliterackie w celu otrzymania korzyści materialnych lub wydawniczych od władzy. Organizacje te zrzeszały co prawda pisarzy i poetów kolejnych nacji i republik, jednak nie rozwiązywały w pełni problemu kształtowania społeczeństwa radzieckiego w oparciu o literaturę proletariacką. Władze partii były w pełni świadome, iż zaangażowanie mniejszości narodowych w struktury administracyjne przyniesie odpowiedni skutek w przypadku życia literackiego centralnych ośrodków kulturalnych ZSRR. Im dalej od Moskwy i Leningradu, tym trudniej będzie uformować proletariackie środowiska literackie i z takim samym skutkiem uzależnić je od organów władzy,

²⁶ G. Estraikh, *In Harness, Yiddish writers romance with communism*, Syracuse 2004, s. 39.

²⁷ Ibidem, s. 37–45.

²⁸ *История белорусской советской литературы*, pod red. И. Науменко, Минск 1977, s. 46–50.

²⁹ Ibidem, s. 46–50.

a co za tym idzie, tym trudniej będzie agitować i formować ideologicznie społeczeństwa mniejszościowe.

Mimo to partia bolszewicka podtrzymywała nadal metodę formowania centralnie zarządzanych organizacji literackich. Tego rodzaju zabieg pozwalał zarówno kontrolować, jak i uzależniać od siebie pisarzy i poetów, a co za tym idzie, wpływać bezpośrednio na czytelników.

Po przewrocie bolszewickim, swoją niezależność ogłaszają w ZSRR narody, w przypadku których tego rodzaju polityka literacka nie spełniała określonego celu. Działania partii powinny więc stać się wieloaspektowe, a główny nacisk położyć należało na pracę nad stworzeniem zależnych literatur w terenach odległych od stolic ZSRR, które same nie angażowały się w dotychczas zaproponowane struktury. To w tych regionach literatura powinna spełniać najbardziej doktrynerskie funkcje i wpływać na społeczeństwo w celu ukształtowania ideologicznej zależności między centrum, a danym regionem. We wspomnianym już postanowieniu Politbiuro KC RKP(b) „O polityce partii w dziedzinie literatury pięknej” kwestia narodowościowa zostaje podjęta również w kontekście literatur znajdujących się w znacznej odległości od centralnych organów politycznych i literackich: „(...) необходимо обратить усиленное внимание и на развитие национальной литературы в многочисленных республиках и областях нашего Союза”³⁰.

Polityka mniejszościowa w dziedzinie literatury dla osiągnięcia ideologicznego celu została dostosowana do specyfiki samych mniejszości narodowych. W ogólnej perspektywie, porewolucyjne mniejszości narodowe możemy klasyfikować na podstawie opozycji, biorąc pod uwagę cechy geograficzne, ideologiczne, uwarunkowania historyczne i społeczne.

Klasyfikacja mniejszości etnicznych Związku Radzieckiego stanowi ważny element w kontekście badań nad historią kultury ZSRR. Niestety, ze względu na lukę we współczesnych badaniach nad literaturą mniejszości, nie funkcjonują aktualne klasyfikacje kultur narodowych ZSRR. Terry Martin – amerykański historyk, w swojej wyczerpującej monografii dotyczącej polityki mniejszościowej ZSRR, zauważa wyraźne zróżnicowanie między wschodem a zachodem Kraju Rad.³¹ Biorąc jednak pod uwagę wszelkie wymienione powyżej czynniki, ten podstawowy podział można jeszcze rozszerzyć w oparciu o rudymtarne opozycje:

- Mniejszość centralna;
- Mniejszość prowincjonalna;

- Mniejszość wiejska;
- Mniejszość miejska;

³⁰ *Постановление Политбюро ЦК РКП(б) «О политике...», s. 47.*

³¹ T. Мартин, *Империя «положительной деятельности»*, tłum. О. Шелковская, Москва 2011, s. 177–181.

- Mniejszość rdzenna;
- Mniejszość napływowa;
- Mniejszość pierwotna;
- Mniejszość świadoma i zaangażowana;
- Mniejszość pozostająca w kulturowej izolacji;
- Mniejszość zradyfikowana;
- Mniejszość niezaangażowana ideologicznie;
- Mniejszość komunistyczna.

Podstawową cechą dystynktywną, odróżniającą i charakteryzującą mniejszości narodowe Związku Radzieckiego jest ich miejsce zamieszkania. Pewne grupy narodowe, tworzące własne kultury, kształtowały je zarazem w głównych metropoliach ZSRR, takich jak Moskwa czy Leningrad, lub odległych od centrum miastach. Tego rodzaju przykłady odnajdujemy właściwie w przypadkach literatur wszystkich republik radzieckich. Oprócz ośrodków literatury radzieckiej i proletariackiej, znajdujących się na terytorium danej republiki, pewne grupy i sekcje narodowe tworzyły się w głównych ośrodkach kulturowych kraju. Jako przykład posłużyć mogą łotewskie organizacje mniejszościowe. Łotewska literatura radziecka tworzyła się na terytorium Łotewskiej SRR³², jednakże mniejszość łotewska działała aktywnie również w dużych miastach rosyjskiej części Związku Radzieckiego. Egzemplifikacją może być wspomniana już wcześniej łotewska sekcja pisarzy proletariackich, stworzona w ramach piotrogrodzkiego Proletkultu.

Oprócz różnic między mniejszościami mieszkającymi w centrum kraju i prowincją, możemy wyróżnić społeczeństwa mniejszościowe zamieszkujące tereny wiejskie oraz miejskie. Im dalej od dużych ośrodków kulturalnych, tym mniejszy wpływ na literaturę miała partia. Sama twórczość mniejszościowa natomiast była bardziej pierwotna i niezwiązana z dotychczasowym dorobkiem literatury światowej. To przede wszystkim w społecznościach wiejskich komuniści prowadzili badania nad XX wiecznym folklorem radzieckim. Mniejszości miejskie natomiast to przede wszystkim społeczeństwo składające się z przedstawicieli narodów zamieszkujących już od kilku pokoleń duże miasta. Do tego rodzaju mniejszości zaliczyć można np. Polaków, Niemców³³, Żydów.

³² В. Вавере, И. Киршентале, Э. Сокол, *Латвийская литература*, [w:] *История советской многонациональной литературы в 7 томах*, pod red. Г.И. Ломидзе и Л.И. Тимофеева, Москва 1972, s. 437–464.

³³ Sytuacja mniejszości niemieckiej wobec polityki Związku Radzieckiego została wyczerpująco opracowana w monografii *В тени Большого Брата: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.)* autorstwa Wiktora Denninghousa. Badacz w swojej publikacji kładzie na-

Za kolejną kategorię uznać możemy podział ze względu na okres zamieszkania na danym terytorium. W przypadku mniejszości narodowych ZSRR należy wyróżnić grupy zamieszkujące dane terytorium od pokoleń oraz grupy porewolucyjnych imigrantów do Związku Radzieckiego. Wydarzenia 1917 roku oraz wszelkie zmiany, które nastąpiły po październiku, w kontekście przemian w Europie, sprawiły, iż za swoją ojczyznę ZSRR uznali rzesze osób zamieszkujących dotychczas inne kraje. Jedną z największych grup imigrantów do Związku Radzieckiego była mniejszość żydowska. Według danych statystycznych do zniesienia linii osiedlenia w 1912 roku Moskwę zamieszkiwało 15 000 mieszkańców pochodzenia żydowskiego³⁴, po październiku natomiast, już w tym samym roku ta liczba osiągnęła 60 000³⁵, by w 1926 roku w samej Moskwie wynieść 131 244 Żydów³⁶. Podobna sytuacja miała miejsce nie tylko w przypadku mniejszości żydowskiej. Również przedstawiciele innych mniejszości, w tym Polacy, po tzw. rewolucji październikowej zdecydowali się na imigrację do ZSRR. Wśród tych imigrantów znajdowali się również pisarze i artyści, którzy skuszeni nową polityką kulturalną postanawiali szukać szczęścia i odnosić literackie sukcesy w ojczyźnie nowej ideologii. Przedstawiciele tej grupy pisarzy imigracyjnych posiadali najczęściej związki z różnego rodzaju ugrupowaniami i reprezentowali rozmaite kierunki literackie. Mimo to, ze względu na zaangażowanie ideologiczne, pojawiali się w ZSRR w celu zasilenia szeregów pisarzy robotniczych i radzieckich.

W związku z umożliwieniem mniejszościom etnicznym określania własnej tożsamości i kultywowania tradycji narodowych, ZSRR stanęło przed kolejnym problemem, jakim okazał się poziom rozwoju kulturowego kolejnych grup etnicznych. Pewne mniejszości narodowe, które zaistniały w przestrzeni politycznej i administracyjnej w momencie ogłoszenia przez bolszewików Konstytucji nowego państwa, były jeszcze niezupełnie ukształtowane. Nie posiadały własnego pisma, literatury, czy kultury. W ramach bolszewickiej polityki narodowościowej, partia rozpoczęła działania mające na celu ukształtowanie tych narodów we wszystkich zakresach. W związku z tym rozpoczęto prace zarówno nad tworzeniem alfabetów ludnościom niepiśmiennym³⁷ jak i kształtowaniem literatury. Oprócz badań nad folklorem i literaturą mówioną tych narodów, służących utrwaleniu twórczości

cisk przede wszystkim na scharakteryzowanie oraz przedstawienie realiów zachodnich mniejszości ZSRR.

V. Дённингхаус, *В тени Большого Брата: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.)*, tłum. В. Дённингхаус, Москва 2011.

³⁴ Ю. Снопов, *Евреи в Москве: динамика численности и расселение (XV – середина XX вв.)*, «Этнографическое обозрение» 2002, № 6, s. 75.

³⁵ Ibidem, s. 76.

³⁶ Ibidem, s. 76.

³⁷ *Младописьменные языки народов СССР*, pod red. E. Бокарева, Ю. Дешериева, Москва – Ленинград 1959, s. 13–17.

ustnej narodów nie posiadających alfabetów, władze Związku Radzieckiego dokładały starań, aby stworzyć na tych terenach nową literaturę radziecką. W tym celu prowadzono badania, szkolenia oraz warsztaty z pisania radzieckiej literatury pięknej, która pod pretekstem rozwoju kultur narodów Związku Radzieckiego, miała stanowić narzędzie propagandy³⁸.

Swoistą opozycją do mniejszości pierwotnych oraz ich kultur kreowanych „sztucznie” pod kierownictwem partii, są narody posiadające kulturową samoświadomość z własną historią, kulturą oraz funkcjonujące przed rewolucją październikową. W stosunku do tych kultur władza radziecka w polityce literackiej i narodowej podejmowała działania dwutorowe. Z jednej strony – wspierała inicjatywy związane z kształtowaniem literatury i kultury radzieckiej oraz zaangażowanie przedstawicieli mniejszości w działania radzieckich organizacji literackich, z drugiej natomiast – dokładała wszelkich starań, aby dotychczasowy dorobek historyczny i kulturalny danej mniejszości przedstawić w jak najbardziej nacechowanym ideologicznie świetle. W związku z tym dokonywano przekładów klasyków literatury narodowych, którzy w nowej retoryce władz mieli być prorokami i wieszczami nadchodzącej rewolucji. Nowych odczytań doczekali się klasycy literatury wszystkich narodów mających już wyraźnie uformowaną tożsamość, własną historię i kulturę.

Kolejną opozycję mniejszości stanowią te pozostające w kulturowej izolacji oraz mniejszości zrusyfikowane. Celem partii bolszewickiej było ukształtowanie jednorodnego społeczeństwa radzieckiego, którego wspólnym językiem komunikacji będzie rosyjski. Pomimo początkowych deklaracji dotyczących prawa do własnej tożsamości i kultury, w rzeczywistości władze były przeciwne izolacji narodów i ich wyraźnej odrębności kulturowej. Z związku z tym narody, które z przyczyn terytorialnych (znaczną odległość od dużych ośrodków miejskich), religijnych (duży odsetek osób wierzących w danym społeczeństwie), kulturowych czy społecznych (najczęściej problem ten dotyczył społeczeństw wiejskich, niezwiązanych z kulturą robotniczą) nie poddawały się asymilacji i przekształceniom w człowieka radzieckiego, stanowiły największy problem w przekonaniu partii. Do rozwiązania tej kwestii prowadziły dwie drogi. Po pierwsze nasilona propaganda: w przypadku tego rodzaju grup władze kładły większy nacisk na ideologiczne kształcenie nauczycieli i pedagogów oraz szersze rozprzestrzenianie propagandowych wydań i broszur o treściach antyburżuazyjnych, antyreligijnych, itd.³⁹. Po drugie, w przypadku mniejszości pozostających w skrajnej izolacji, jedyną drogą do rozwiązania problemu była ingerencja i rozbicie struktur narodowościowych. Mniejszości, które nie ulegały działaniom pro-

³⁸ Е. Добренко, *Найдено в переводе: рождение советской многонациональной литературы из смерти автора*, „Неприкосновенный запас” 2011, № 4 (78), <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/> (14.11.2015).

³⁹ M. Altszuler, *Etapy rozwoju kultury jidysz w Związku Radzieckim*, „Cwiszn” 2012, Nr 3, s. 8.

pagandy, stanowiły zagrożenie dla całego ZSRR ze względu na niebezpieczeństwo rozpadu struktur państwowych z powodu braku integracji narodów wewnątrz kraju.

Zupełnie inaczej traktowano zrusyfikowane grupy społeczne, które poza świadomością przynależności do danej grupy etnicznej, na co dzień posługiwały się językiem rosyjskim, funkcjonowały w rosyjskojęzycznej przestrzeni społecznej i kulturowej, a w niektórych przypadkach, przy okazji pytania o identyfikację, określały się mianem człowieka radzieckiego. Grupy te były świadome swojej przynależności etnicznej, w spisach ludności ich członkowie określali swoją narodowość zgodnie z pochodzeniem, jednak nie kultywowali tradycji narodowych. Ten odsetek ludności posiadał największe poparcie ze strony władz, których celem było ukształtowanie społeczeństwa traktującego wartości takie jak narodowość, tradycja, język i kultura jako drugorzędne w obliczu prymarnej pozycji państwa i obowiązującej w nim ideologii. Do tej grupy należeli również główni przywódcy partyjni i politycy biorący czynny udział w polityce ZSRR. Między innymi Stalin, Lew Trocki, Anastas Mikojan nie ukrywali swojej przynależności etnicznej, jednocześnie podkreślając zaangażowanie ideologiczne, które stawia pochodzenie i narodowość na drugim miejscu.

Ostatnia opozycja dotyczy bezpośrednio zagadnień ideologii. Członkowie mniejszości etnicznych Związku Radzieckiego należeli do zaangażowanych lub niezainteresowanych polityką i ideologią. Cechy te są kluczowe w przypadku omawiania kwestii możliwości rozwoju i awansu społecznego danych grup. Przedstawiciele mniejszości etnicznych zaangażowani ideologicznie mogli liczyć na większe wsparcie ze strony władz. Dotyczy to zarówno kwestii politycznych, administracyjnych, jak i tych związanych z literaturą. Autorzy mniejszościowi, piszący w duchu socjalistycznym, mieli możliwość druku. Związek Radziecki był pierwszym krajem, w którym pisarze, niezależnie od narodowości i języka, w którym pisali, mogli żyć na koszt państwa. Warunkiem było jedynie ideologiczne zaangażowanie literata. Związek Radziecki oprócz druku literatury w językach narodowych, której nakład z czasem coraz bardziej zmniejszano, realizował szeroko zakrojoną politykę przekładową. Przekładano zarówno klasyków, o czym mowa była powyżej, jak i ówczesnych pisarzy. Warunkiem była zgodność treści z ideologią. Stalin 18 maja 1925 podczas zebrania studentów KUTW wygłaszając mowę *O politycznych zadaniach narodów Wschodu* powiedział:

Мы строим пролетарскую культуру. Это совершенно верно. Но верно также и то, что пролетарская культура, социалистическая по своему содержанию, принимает различные формы способы выражения у различных народов, втянутых в социалистическое строительство, в зависимости от различия языка, быта и т. д.⁴⁰

⁴⁰ I. Stalin, *O politycznych zadaniach университета народов Востока. Речь на собрании студентов КУТВ. 18 мая 1925 г.*, [w:] I. Stalin, *Сочинения*. Moskwa, 1952, T. 7, s. 138.

Zwrot: „narodowa w formie, socjalistyczna w treści” (*Пролетарская по своему содержанию, национальная по форме*) stał się z czasem jednym z podstawowych haseł socrealizmu. Hasło to idealnie podsumowuje stosunek władzy radzieckiej do literatur mniejszości narodowych. Partia bolszewicka pozwalała literatom tworzyć we własnych językach, organizować się w grupy literackie, dawała możliwość druku, stawiała jednak przy tym twarde warunki. Na pisarzy naciskano, aby ich twórczość w jak największym stopniu unikała treści bezpośrednio narodowych. Zgodnie z poglądami nakreślonymi już przez Lenina, literatura powinna być ideologicznie zaangażowana, narodowo natomiast jak najbardziej neutralna. Reczywistym celem był nie rozwój kultur grup etnicznych, a jedynie wykształcenie narzędzia propagandy (jakim był język), które umożliwi kształtowanie zależnego ideologicznie społeczeństwa.

Początkowe założenia partii dotyczące polityki literackiej były więc tymczasowe i pozorne. Nad organami administracyjnymi i szkolnictwem czuwała partia, która w ciągu zaledwie kilku lat wymieniła kadry nauczycielskie na pedagogów zaangażowanych ideologicznie, a narodowe podręczniki szkolne na radzieckie, przetłumaczone z języka rosyjskiego. Nakład zarówno prasy, jak i literatury w językach narodowych był sukcesywnie zmniejszany, a z czasem zastępowany przez wydania przekładowe w języku rosyjskim.

Czytelnicy jednak również zmienili swoje preferencje. Wydania w językach narodowych nie spotykały się z tak dużym zainteresowaniem w Związku Radzieckim, jak wydania przekładowe. Odbiorcy literatury posługujący się na co dzień językiem rosyjskim i funkcjonujący w rosyjskojęzycznej przestrzeni społeczno-kulturowej, niezależnie od narodowości, wybierali zatem język swojej codziennej komunikacji jako język literatury.

Kolejnym etapem w procesie transformacji polityki mniejszościowej partii w dziedzinie literatury stało się przekształcenie funkcjonujących dotychczas organizacji literackich w jeden centralny organ, jakim był w Związek Pisarzy ZSRR utworzony w 1934 roku. Organizacja ta z jednej strony stała się szansą dalszego rozwoju literatur mniejszościowych, ze względu na prawa, jakie otrzymywali wszyscy członkowie organizacji, niezależnie od przynależności etnicznej, z drugiej jednak strony, przyjęcie socrealizmu jako doktryny panującej faktycznie zatrzymało rozwój literatur mniejszości narodowych, pozbawiając je w zupełności niezależności kulturowej na rzecz ideologii.

Literatury narodów Związku Radzieckiego poddane dyktatowi partii przeszły więc pełną transformację ideologiczną, tracąc swoją kulturową niezależność na rzecz literatury radzieckiej. System politycznego szantażu wobec mniejszościowych środowisk literackich, które w zamian za możliwość druku, wsparcie finansowe i pozorną szansę rozwoju własnej kultury narodowej były w stanie pójść na ideologiczne ustępstwa w swoich utworach, okazał się być jednym z najskuteczniejszych

rozwiązań strategicznych partii bolszewickiej w swojej polityce. Wieloaspektowa propaganda skierowana zarówno na czytelników jak i pisarzy doprowadziła do tego, iż literatury mniejszościowe stały się w pełni zależne ideologicznie, a co za tym idzie, zaczęły tracić wartość artystyczną. Doceniani przez partię literaci mniejszościowi zaczęli pojawiać się w ogólnodostępnych przekładach na język rosyjski.

Niestety, rozwój literatur mniejszościowych został brutalnie przerwany w okresie Wielkiego Terroru Stalinowskiego. Pisarze i artyści, niezależnie od swoich ideologicznych deklaracji, bardzo często padali ofiarą krwawego reżimu Stalina. Czystki, jakie przeprowadzano w Związku Radzieckim, w tym czystki etniczne, zmieniły zupełnie oblicze rodzącej się dopiero, wielonarodowej literatury.

Wielki Terror oraz wydarzenia II Wojny Światowej doprowadziły do ruiny życie literackie. Trudno więc wyrokować, jak rozwinęłyby się literatury mniejszości narodowych w ZSRR i jaki kształt osiągnęłaby literatura radziecka, gdyby przyjęta propagandowa polityka partii w stosunku do literatur mniejszościowych była kontynuowana. Z pewnością jednak można stwierdzić, iż w pierwszych latach po rewolucji, pod wpływem nasilonej propagandy mającej na celu integrację narodów ZSRR, pisarze mniejszości, a przede wszystkim twórcy małych literatur mieli ogromną szansę na stworzenie i ukształtowanie własnej kultury narodowej, wnieście znacznego wkładu w rozwój swojego języka oraz zbudowanie tożsamości etnicznej. Możliwości te były oczywiście pozorne i w założeniu władzy jedynie tymczasowe. Bez wątplenia jednak pierwsze porewolucyjne lata możemy uznać za przełomowe zarówno w kontekście dorobku literatury radzieckiej, jak i historii literatur małych narodów Związku Radzieckiego.